Jan van den Broek

De Marcellusvloed van 1219 en de zeedijk tussen Watum en Delfzijl

In 2017 is uitgebreid stilgestaan bij de Kerstvloed van 1717. In januari 2019 is het 800 jaar geleden dat de Marcellusvloed van 16 en 17 januari 1219 de Noordzeekust teisterde. Een vergelijking tussen die twee rampen ligt voor de hand.

Het grootste verschil tussen de twee lijkt gelegen te zijn in wat we ervan weten. Over de Kerstvloed van 1717 is uit allerlei bronnen veel informatie bekend, over de Marcellusvloed van 1219 hebben we niet meer dan enkele passages uit de kroniek van abt Emo van het klooster Bloemhof te Wittewierum en een paar regels in de *Dialogus Miraculorum* van Caesarius van Heisterbach.[1] De Marcellusvloed was de gebeurtenis die de vrome Emo ertoe heeft aangezet om niet alleen aantekening te houden van zijn religieuze overdenkingen, maar ook de belangrijkste gebeurtenissen uit zijn tijd en naaste omgeving vast te leggen en te becommentariëren.[2] De kroniek van Wittewierum hebben we dus mede aan de Marcellusvloed te danken.

Over de omvang van de ramp en het aantal slachtoffers dat ze maakte, valt niets met zekerheid te zeggen. Emo deelt mee dat de overstroming vooral de 'Friese Zeelanden' trof en dat er duizenden doden zijn gevallen, maar uit zijn verhaal valt niet op te maken dat ook de omgeving van Wittewierum van het water te lijden heeft gehad. Caesarius daarentegen beweert dat er meer dan 100.000 slachtoffers waren en dat de vloed wel tot Keulen had kunnen komen, als niet op voorspraak van de heilige Moeder Gods het geweld van de golven was bedwongen.

Illustratie in het Handschrift van de *'Dialogus miraculorum',* c. 1350. Universitätsbibliothek Dortmund

1 H.P.H. Jansen en A. Janse (inl., ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 106-123; J. Strange (ed.), *Caesarii Heisterbacensis [...] Dialogus Miraculorum* II (Keulen Bonn Brussel, 1851) 3.

2 Jansen en Janse (1991) xx.

Maar zeker is wel dat de Marcellusvloed, net zoals de Kerstvloed, vérstrekkende gevolgen heeft gehad. De Kerstvloed van 1717 leidde tot verbetering van de zeeweringen van Groningerland; de Marcellusvloed van 1219 lijkt de aanleiding te zijn geweest tot een principiële wijziging van de manier waarop de lasten van de zeewering werden verdeeld.

In Emo's verhaal over de vloed onderscheiden we drie verschillende delen die weinig samenhang met elkaar vertonen. In het eerste stuk lezen we hoe het nonnenklooster van Rozenkamp bij Jukwerd door de storm en het water werd overvallen en hoe de zusters het er levend van af brachten. Het veel langere tweede deel beschrijft tot in detail het verloop van de storm en de overstroming, die in twee golven lijkt te zijn gekomen. Het lezen ervan wordt bemoeilijkt doordat het verhaal op verschillende plaatsen onderbroken wordt door geleerde theorieën over meteorologische verschijnselen en door godvruchtige beschouwingen over de bedoelingen Gods. Wat de chronologie van de gebeurtenissen betreft is Emo's verhaal niet helemaal consistent en ook beweert hij op de ene plaats dat er maar één vloedgolf was terwijl hij op een andere schrijft dat er twee waren. Daaruit valt op te maken dat deze tekst niet in één keer is geschreven.
Het derde stuk gaat niet over de Marcellusvloed zelf, maar over de nasleep ervan. Het is aan deze passage dat ik in dit korte artikel aandacht wil schenken.

Ik ben uiteraard niet de eerste die dat doet. De bewuste tekst laat zich niet gemakkelijk duiden en heeft al eeuwenlang onderzoekers bezig gehouden. De laatste was Edze de Boer, die in 2009 een artikel publiceerde over de 'dijkschepperij Holwierde'.[3] In zijn studie van het middeleeuwse dijkwezen kent De Boer veel belang toe aan het idee van de 'oerparochie' Holwierde, dat hij ontleent aan het onderzoek van Paul Noomen. Herlezing van De Boers artikel, nadere bestudering van de door hem gebruikte teksten en onderzoek van dijkrollen en andere documenten uit latere tijd overtuigden me ervan dat er een meer bevredigende reconstructie van dezelfde – ingewikkelde – materie mogelijk is.

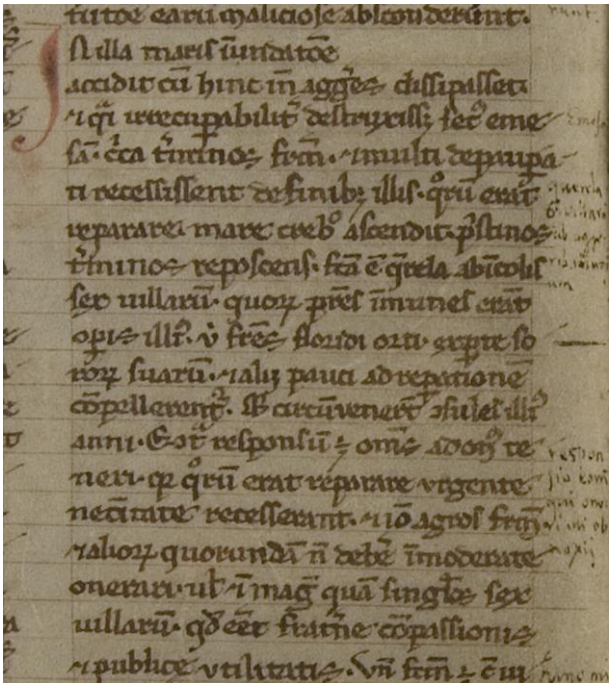

Het begin van de passage over de nasleep van de Marcellusvloed in de kroniek van Wittewierum. Hs. UB Groningen nr. 116 kolom 52.

[3] Edze de Boer, 'Verwikkelingen in de middeleeuwse dijkschepperij van Holwierde', in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2009, 6-23.

Emo's tekst

Als vertaler kun je door een enkel woord op het verkeerde been worden gezet. Dat is ook het geval met de passage die Emo aan de nasleep van de Marcellusvloed wijdt. Tot dusver is altijd gedacht dat het woord *circumvenire* 'bijeenkomen' betekent. Nu kan dit werkwoord vele betekenissen hebben, maar 'bijeenkomen' hoort daar niet bij. In deze passage levert deze (onjuiste) interpretatie zelfs een tegenspraak op die de onderzoekers gedwongen heeft zich in vreemde bochten te wringen om er toch nog iets begrijpelijks van te maken. Het zou te ver voeren om dieper op de finesses in te gaan; ik hoop die elders uitgebreid te kunnen bespreken.[4] Hieronder volgt mijn eigen weergave van Emo's 'derde passage'.

> 'Bij deze overstroming zijn op verschillende plaatsen de dijken langs de Eems bij het land van de broeders [van Wittewierum] weggespoeld en zo goed als onherstelbaar verwoest. Ook zijn velen verarmd weggetrokken van de landerijen waarvan de dijken moesten worden hersteld. Als gevolg daarvan eiste de zee, wanneer hij hoog opliep, zijn vroegere domein terug.
> Daarover klaagden de inwoners van zes dorpen waarvan de hoofden niet verplicht waren de dijken te onderhouden. Ze eisten dat de broeders van Bloemhof vanwege hun zusters en ook een klein aantal anderen tot het dijkherstel gedwongen zouden worden. De redgers van dat jaar hielden ze er buiten.
>
> Daarop werd [door de kloosterlingen] geantwoord dat allen gehouden waren de last [van het dijkwerk] te dragen, en dat het noodgedwongen vertrek van degenen wier plicht het was de dijken te repareren, geen reden behoorde te zijn om de akkers van henzelf, de broeders, en die van enige anderen buitensporig te belasten, of zwaarder dan elk van de zes nederzettingen afzonderlijk. Het ging hier immers om een zaak van broederlijk medeleven en algemeen belang.
>
> Toen [de inwoners van de zes dorpen] zagen dat de broeders zich tegen hen verzetten, bedreigden ze hen ernstig en hebben geprobeerd hun ook het gebruik van de openbare wegen te ontnemen.
>
> De broeders waren dus in een gevaarlijke situatie beland. Maar toen gebeurde iets wonderlijks: de aanzienlijken van zeven aan zee liggende dorpen besloten bijeen te komen en kozen tijdens hun bijeenkomst gezworenen, die ter wille van het algemeen belang en om het dreigende gevaar af te wenden een rechtvaardige uitspraak zouden moeten doen. Want de redgers van dat jaar weigerden in deze kwestie een beslissing te nemen.
>
> De gezworenen daagden de partijen voor zich en deden de volgende uitspraak: vanwege de noodsituatie moesten alle percelen op gelijke wijze bijdragen aan het herstel van de dijken.
>
> Zij wilden hun vonnis ten uitvoer leggen, maar aangezien de andere partij nog niet met de uitspraak had ingestemd, kwamen ze bij elkaar en legden beslag op goederen van de weerspannigen. Maar dezen probeerden de in beslag genomen panden terug te halen en verwondden één van hun tegenstanders dodelijk. Daarmee stapelden ze zonde op schade.
>
> Zo zegevierden de broeders door Gods hulp met de zegevierenden.'

---

[4] De auteur van dit artikel werkt aan een studie over verschillende onderwerpen op het raakvlak van medievistiek en landschapsgeschiedenis, die alle met elkaar gemeen hebben dat ze betrekking hebben op Fivelgo. Ze is inmiddels geplaatst op de website www.vanlauwerstoteems.nl.

Er valt over deze passage veel meer te zeggen dan in dit artikel past. Ik beperk me daarom tot het belangrijkste en doe dat door de bovenstaande tekst nog eens te parafraseren en in de parafrase enkele toelichtende opmerkingen in te bouwen.

Het klooster Bloemhof te Wittewierum stichtte in 1216 bij Nansum aan de Eems het voorwerk 'Klein Wierum'. Toen de Marcellusvloed medio januari 1219 de kuststreek trof, braken ook daar de dijken door. Een eindje verder naar het noorden, bij Gaarbindeweer, werd de dijk eveneens vernield. Gaarbindeweer was een voorwerk van het nonnenklooster Rozenkamp bij Jukwerd, dat net als Bloemhof tot de praemonstratenser orde behoorde. In vermogensrechtelijke zin vormden beide kloosters een eenheid,[5] zodat de monniken van Wittewierum aangesproken konden worden wanneer de dijken bij Gaarbindeweer reparatie behoefden. Dat gebeurde na de Marcellusvloed ook.

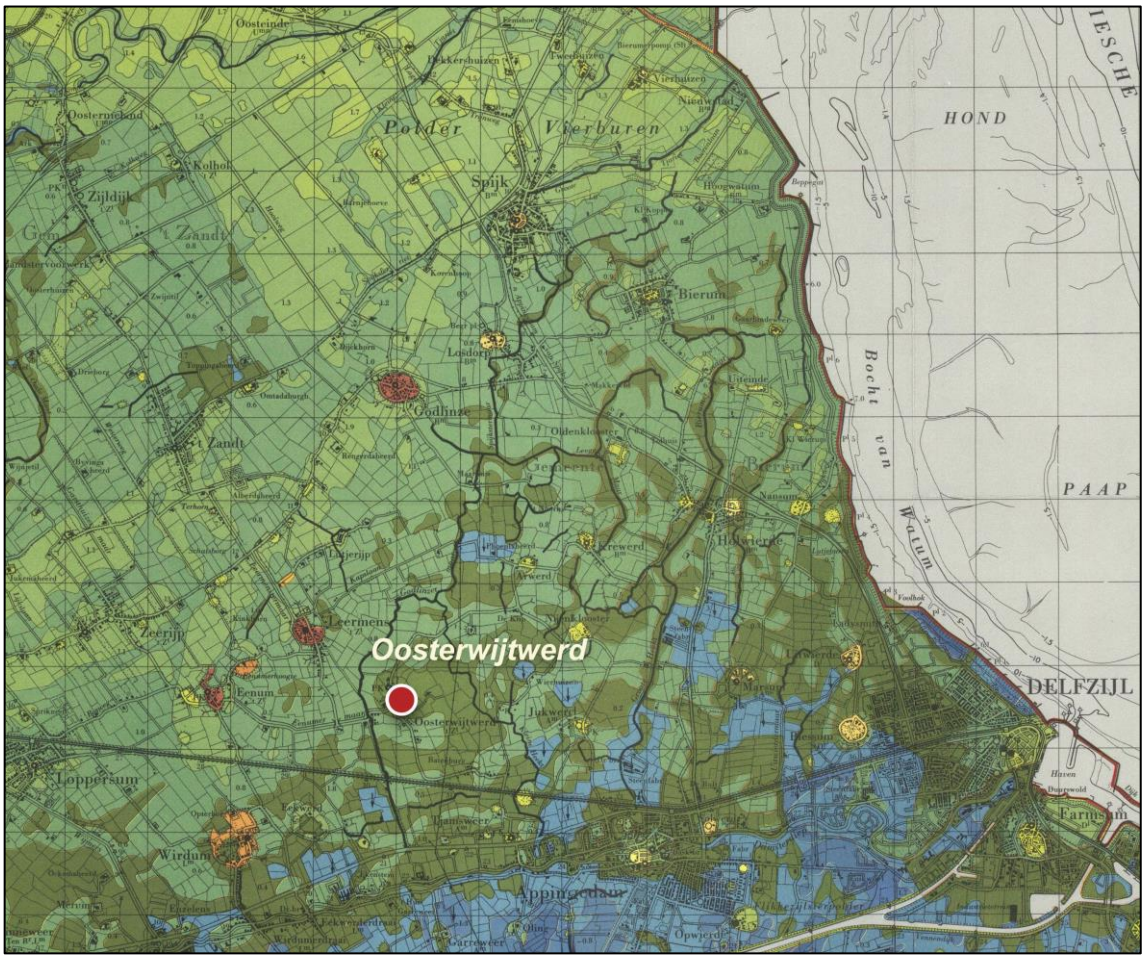

Hoogtelijnenkaart van de provincie Groningen (Provinciale Planologische Dienst 1988).
Oude waterlopen zijn met zwarte lijnen aangegeven. De verspreide blauwe vlekken zijn laagten die zijn ontstaan door het afgraven van klei ten behoeve van de baksteen-fabricage en door de commerciële afgraving van terpaarde. De lage zone ten zuiden van het Damsterdiep is van natuurlijke oorsprong. Bij een doorbraak van de Eemsdijk kon het zeewater via de bestaande geulen gemakkelijk tot ver in het binnenland doordringen.

[5] P.N. Noomen, 'Middeleeuwse bezitsverhoudingen in noordoost-Fivelingo', in: Edze de Boer e.a. (red.) *Het Bierumer Boerderijenboek* (Scheemda 1996) 59-82, aldaar 72.

In oorsprong zal er geen discussie zijn geweest over het onderhoud van de dijken: wie land bezat dat aan zee grensde, moest er zelf voor zorgen dat de zee het land niet kon binnendringen. Landerijen waarop de plicht tot het maken van de dijk rustte, noemde men 'dijkvestig'. Wanneer een landeigenaar niet in staat was zijn beschadigde dijk naar behoren te herstellen en overstromingsgevaar dreigde, moesten ook de 'niet-dijkvestige' dorpsgenoten bijspringen. Dat lezen we in een aan het einde van de Hunsingoër keuren van 1252 toegevoegde bepaling, die wellicht al veel ouder is en waarschijnlijk ook al in het begin-13e-eeuwse Fivelgo gold.[6]

De monniken van Wittewierum waren – net zoals enkele andere door de Marcellusvloed getroffen landeigenaren – verplicht om de vernielde dijken te herstellen. Waarschijnlijk zouden ze daarbij geholpen worden door hun buren, de niet-dijkvestige landeigenaren in Nansum, Bansum, Holwierde en andere nederzettingen langs de Eems. Maar doordat enkele dijkvestige landeigenaren na de vloed hun landerijen hadden opgegeven, dreigde de zeewering slechts voor een deel hersteld te zullen worden. Emo vertelt dat de inwoners van enkele niet-dijkvestige dorpen een eenvoudige oplossing hadden voor dat probleem: zij vonden dat de kloosterlingen en andere overgebleven dijkplichtigen ook de dijken van de vertrokken landeigenaren moesten maken.

Daarmee waren de monniken het niet eens. Ze wezen erop dat de zeewering niet alleen het belang van de direct aan zee gelegen landeigenaren diende, maar dat ook de verder in het binnenland gelegen nederzettingen daarvan profiteerden. Volgens hen diende het in goede staat brengen en houden van de dijken het algemeen belang en moesten alle belanghebbenden daaraan hun steentje bijdragen.
Het beslechten van een meningsverschil als dit hoorde tot de competentie van de gewone redgers. Hoe het komt dat deze functionarissen zich niet in deze zaak mengden, is niet helemaal duidelijk, maar het lijkt erop dat de niet-dijkvestige dorpen daarin de hand hebben gehad. Hoe dit ook zij, het verweer van de monniken leidde tot niets, hun werd zelfs de voet dwars gezet door de tegenpartij. Het gevolg daarvan was dat er geen schot kwam in de reparatie van de zeedijk en het overstromingsgevaar de hele kuststreek bleef bedreigen.

Enkele grote heren in de buurt begrepen dat de bestaande bestuurlijke en juridische constellatie niet voorzag in een geval als dit en besloten zelf tot actie over te gaan. Ze staken de koppen bij elkaar en wezen enkele gezaghebbende lieden aan die een rechtvaardig besluit moesten nemen. Deze commissie oordeelde dat de monniken in hun recht stonden: het onderhoud van de zeewering diende inderdaad het algemeen belang en allen die voordeel hadden van de kering zouden een evenredige bijdrage moeten leveren aan het herstel van de dijk.

De tegenpartij gaf zich niet direct gewonnen. Dat is begrijpelijk: het is niet alleen onplezierig om in het ongelijk gesteld te worden, zeker wanneer dat ook nog eens tot lastenverzwaring leidt, maar daarbij komt in dit geval ook nog het formele bezwaar dat de uitspraak tot stand was gekomen op een manier die niet paste in de traditionele rechtsorde van het land Fivelgo.

---

[6] B. Sjölin, *Die 'Fivelgoer' Handschrift*. I Einleitung und Text. Oudfriese taal- en rechtsbronnen XII (Den Haag 1970) 390-391.

Om de weerspannigen tot gehoorzaamheid te dwingen moest beslag op hun goederen worden gelegd. Ofschoon het daarbij nog wel tot een gewelddadige confrontatie kwam, trokken de monniken van Bloemhof en hun medestanders uiteindelijk aan het langste eind.

Zo is, als gevolg van een noodsituatie en op een manier die afweek van wat in Fivelgo gebruikelijk was, nieuw recht geschapen. Die conclusie volgt niet direct uit Emo's verhaal, maar we kunnen haar trekken op grond van wat we uit latere bronnen weten.

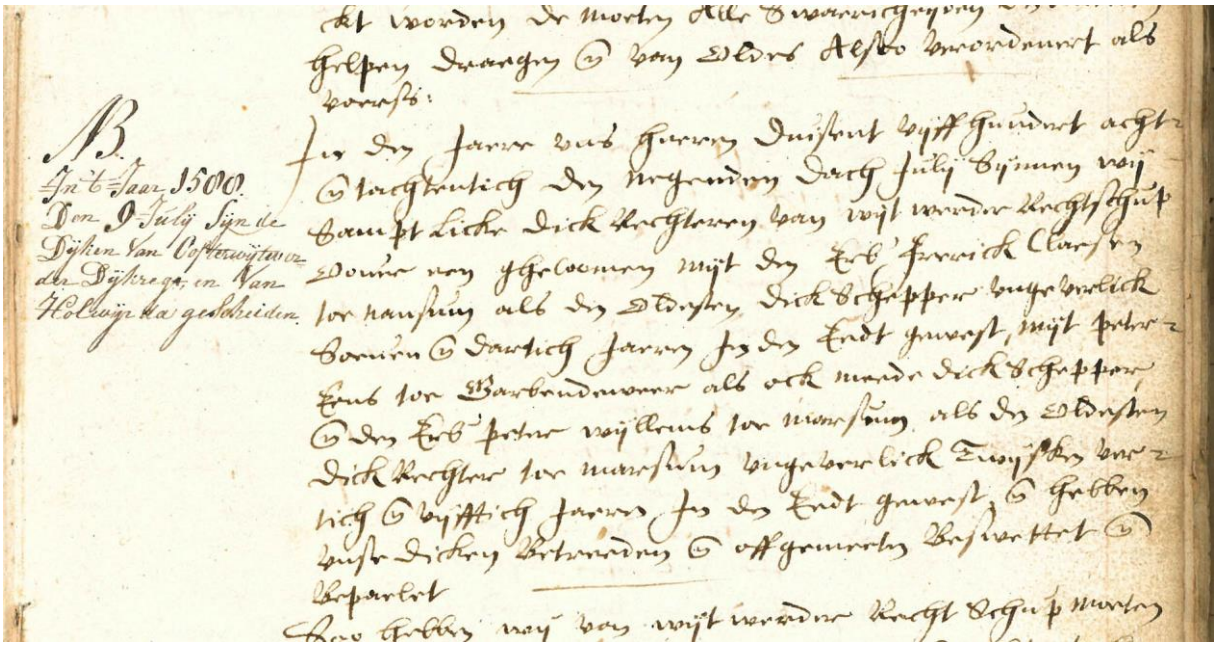

Uitsnede uit bladzijde 7 van het eerste protocol van het Dijkrecht van Oosterwijtwerd. Hier begint het afschrift van een akte van 9 juli 1588 betreffende de scheiding van de dijken van Oosterwijtwerd en Holwierde. Groninger Archieven 717-1.

De dijk langs de Eems

Toen in 1303 een regeling werd getroffen voor het onderhoud van de Eemsdijk tussen de Omteda Tja bij 't Zandt en de Delfzijlen, werd bepaald dat de dijk zou worden onderhouden door de ingezetenen van vier *consulatus* ('*redscappen*' of 'rechtstoelen'): Vierburen, Holwierde, Uitwierde en Oosterwijtwerd.[7] De rechtstoel Vierburen bestond uit de kerspelen Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum en was verantwoordelijk voor de dijk tussen Omteda Tja en Watum. We mogen aannemen dat het grootste deel van die dijk in 1303 al niet veel gevaar meer liep. Ten noorden ervan lagen de toen al hoog opgeslibde slikken van de voormalige Fivelboezem.

Veel belangrijker was de dijk tussen Watum en de 'Delf-zijlen' (de nederzetting Delfzijl bestond nog niet): in de loop van de tijd heeft de stroom van de Eems zich in westelijke richting verplaatst, met het gevolg dat een ongeveer 700 meter brede strook kwelderland verloren is gegaan.[8] Ergens op die bedreigde kwelder heeft de zeedijk gelegen die ten tijde

7 *Oorkondenboek van Groningen en Drente* I nr. 218 van 19 juni 1303.

8 P.B. Kooi, 'Bierum, de vroege bewoning', in: De Boer e.a. (1996) 11-22; 13.

van de Marcellusvloed is doorgebroken. Maar ook veel later is er nog sprake van buitendijks land bij Nansum, Klein Wierum en het Uiteinde, iets wat we ons nu nog maar met moeite kunnen voorstellen.

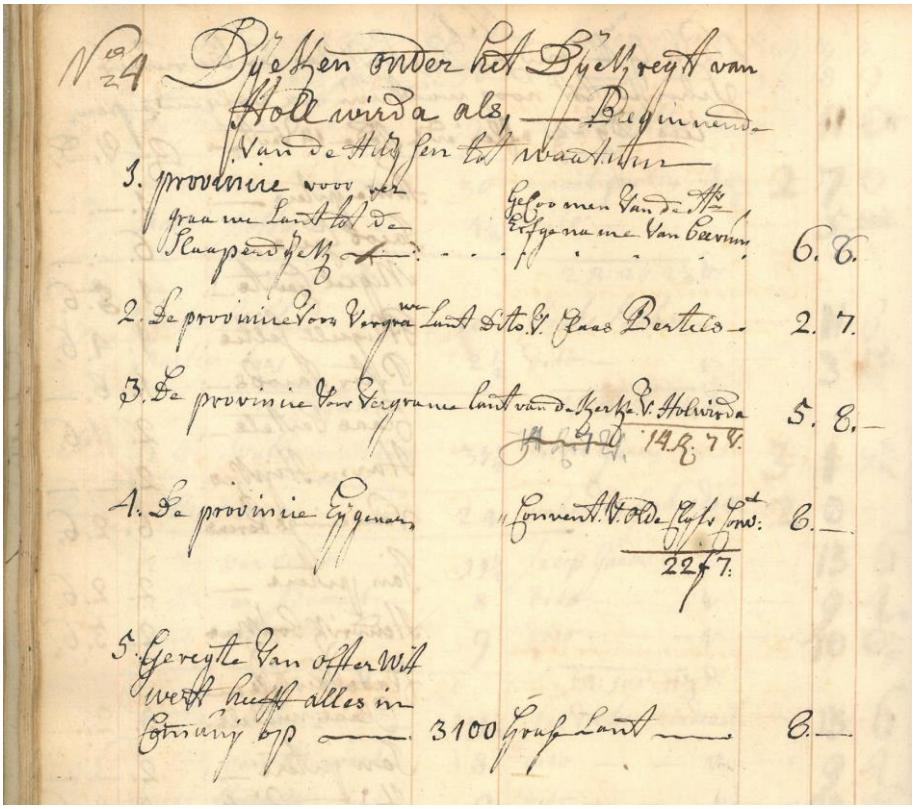

Uitsnede uit de dijkrol van Holwierde, 1751. De notitie bij het cijfer 5 betreft een 8 roeden lang stukje dijk tussen Hoogwatum en Watum dat door de gezamenlijke ingelanden van Oosterwijtwerd moet worden onderhouden. Groninger Archieven 136-2433.

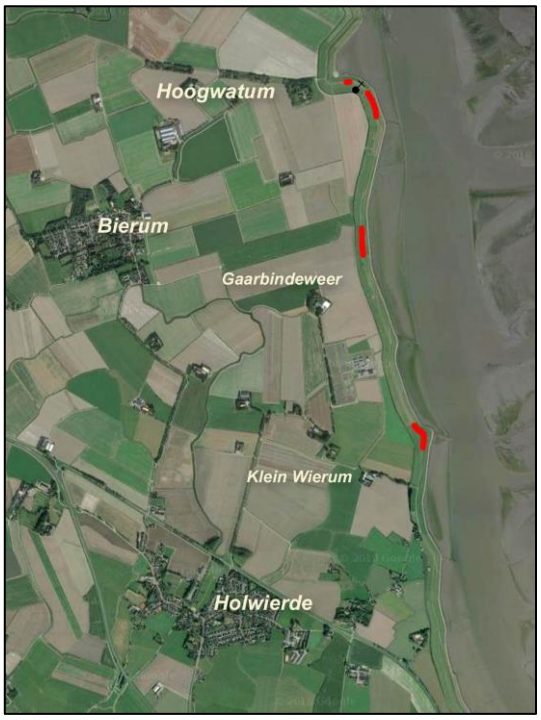

Aan de hand van enkele archiefbronnen is het mogelijk de ligging van de Oosterwijtwerder dijkpanden op het Google-satellietbeeld aan te wijzen.
Het betreft een stukje van 8 roeden (ruim 32 meter) bij Hoogwatum en drie panden van elk 60 roeden (ruim 245 meter), die gelegen zijn tussen de panden van de andere dijkplichtigen.

Dat de dijk langs de Eems volgens de regeling van 1303 moest worden onderhouden door de ingezetenen van de aan zee gelegen rechtstoelen Holwierde en Uitwierde is niets bijzonders, maar de nederzettingen van de rechtstoel Oosterwijtwerd liggen ver in het binnenland en ook zij moesten bijdragen aan het dijkonderhoud. Na het lezen van het voorgaande zal het geen verrassing zijn dat ik ter verklaring hiervan wijs naar de uitspraak van de gezworenen in de zaak tussen de zes dorpen en de kloosterlingen van Bloemhof. Daarmee wil niet gezegd zijn dat de in 1303 vastgelegde organisatie al uit 1219 of kort daarna dateert, maar wel dat deze voortbouwt op het toen erkende principe dat alle belanghebbenden gehouden zijn bij te dragen tot de zeewering, ongeacht of ze aan zee liggen of op enige afstand daarvan. 'Belang' is hier het sleutelwoord. Op dit punt verschil ik van mening met Edze de Boer, die de dijklast van de in het binnenland gelegen dorpen in verband brengt met de omstandigheid dat de meeste van die dorpen oorspronkelijk bij de 'oerparochie' Holwierde hebben gehoord. Dat argument gaat immers niet op voor het belangrijkste dorp, Oosterwijtwerd zelf, en ook niet voor het onder Godlinze ressorterende Sybeldeweer. Dat de nederzettingen in de rechtstoel Oosterwijtwerd belang hadden bij de Eemsdijk, wordt duidelijk als we naar de hoogtekaart kijken. Bij een dijkdoorbraak kon het zeewater via de laagten van Grote en Kleine Heekt tot diep in het binnenland doordringen en ook de landerijen daar bederven.

De manier waarop de dijkplicht van de rechtstoel Oosterwijtwerd in de praktijk gestalte heeft gekregen, bevestigt het niet-oorspronkelijke en kunstmatige karakter ervan. Ik verwijs daarvoor naar een register in het archief van de Hoge Justitiekamer. Daaruit blijkt dat het stuk dijk dat door Oosterwijtwerd moest worden onderhouden uit vier panden bestond die op verschillende plaatsen gelegen waren en waarvan er drie exact even lang waren: 60 roeden.[9] De oudste vermelding van deze indeling dateert uit 1588, maar gaat terug op een toen al lang bestaande traditie.[10] De gelijke lengten en de verspreide ligging van de panden illustreren het principe dat Holwierde, Uitwierde en Oosterwijtwerd samen de zorg hadden voor de hele zeedijk.

Tot slot

Aanvankelijk waren alleen de 'dijkvestige' ingezetenen en hun dorpsgenoten verantwoordelijk voor de zeeweringen, na de Marcellusvloed van 1219 moesten ook de inwoners van niet aan zee gelegen dorpen het hunne bijdragen. Het is niet overdreven om in het toen toegepaste principe van 'gedwongen solidariteit' de grondslag te zien van republikeins zelfbestuur en van datgene wat we het 'poldermodel' zijn gaan noemen.

---

9 GrA 136-2433 (1751). Siemens tekende de Oosterwijtwerder zeedijk abusievelijk als één aaneengesloten stuk dijk bij Watum. Zie kaart 2, behorend bij B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974).

10 GrA 717-1 p. 7. Dezelfde tekst vindt men in GrA 717-26.